

Miként lett „bukott állam” Magyarország?

Az I. világháború százéves perspektívából

70

Bevezetés: Szoborcserék kora
Mára elfelejtődött, hogy a Tisza-kultusz újraépítése Magyarországon már az első Orbán-kormány idején megkezdődött – 2002-ben csak félbeszakadt. 2000. október 31-én Orbán Viktor Debrecenben Tisza Istvánnak Kisfaludy Stróbl Alajos által 1926-ban készített szobrát avatta fel újra, és már akkor is történelmi „igazságtétel”-ről beszélt. Orbán 2010-ben lett ismét miniszterelnök. 2012-ben lépett hatályba az Alaptörvény, amely törölte az ország hivatalos nevéből a „köztársaság” megnevezést. Három hónappal később a Kossuth térről elvitték az első magyar köztársasági elnök, Károlyi Mihály szobrát. Helyére 2014 nyarán Tisza István emlékművének rekonstrukciója került. 2012-ben az Országgyűlés alelnöke, Lezsák Sándor jelenlétében avatták fel Tormay Cécile szobrát a budapesti Józsefvárosban. 2015. március 15-én újrafaragott formában a Kossuth tér „visszakapta” azt a Kossuth-szoborcsoportot, Horvay János alkotását, amelynek eredetijét a Horthy-korszakban, 1927-ben állították fel ugyanitt, s amelynek helyén 1952-től 2013-ig Kisfaludi Stróbl Zsigmond Kossuth-szoborcsoportja állt. 2018 októberében, Tisza halálának 100. évfordulóján az emlékmű talapzatánál is Orbán beszélt. Utolsó mondata így hangzott: „Dicsőség Tisza Istvánnak!” A szónok-

latban Károlyi Mihály neve egyszer sem hangzott el, az 1918. november 16-án kikiáltott első Magyar Köztársaságról a miniszterelnök csak annyit mondott, hogy „szocialista operett-köztársaság”.

A Kossuth tér melletti Vértanúk terén (a rendszerváltás előtt Ságvári tér) 2019-re tervezik az 1918–19-es forradalmak áldozatai előtt tisztelgő, 1934-ben felavatott (és később kétszer is kibővített) Nemzeti Vértanúk emlékművének a helyreállítását, amelynek felállítását annak idején a Fehérváz Bajtársi Egyesület névre hallgató fajvédő szervezet kezdeményezte. E helyen 2018 végéig Nagy Imre szobra állt, amelyet Demján Sándor, Andrew Sarlós és Fejér Béla adományából építtetett a főváros 1996-ban, a mártírhalált halt politikus 100. születésnapjára. S vélhetően még nincs vége a szoborköltöztetésnek. Az 1921-ben a Szabadság téren felállított, majd 1945-ben eltávolított, négy részből álló, korabeli nevén irredenta szoborcsoportot már 2016-ban újrafaragták, és a várpalotai Trianon Múzeumban ki is állították. Várható, hogy 2020-ban, a Trianon-évforduló tiszteletére ezeket a szobrokat Budapestre hozzák. De az is lehetséges, hogy az egész Trianon Múzeum a budapesti múzeumi negyedbe költözik.

Az I. világháború megítélésének kérdése rávetül a mai Magyarország

külpolitikájára is. 2018. november 11-én, az I. világháborút lezáró tűzszünet 100. évfordulóján Magyarország egyetlen vezetője sem vett részt azon a párizsi megemlékezésen, amelyen 72 ország uralkodója/elnöke/kormányfője volt jelen, köztük az egykori központi hatalmak, a vesztes országok képviselői is: Merkel német kancellár, Van der Bellen osztrák, Putyin orosz, Erdoğan török és Radev bolgár elnök is. Csak Magyarország nem küldött delegációt.

Amikor az ország vezetői Tisza István életművét tekintik példaértékűnek, Horthy Miklóst pedig „kivételes államférfinak”, akkor a „nemzeti és keresztény” értékek szupremáciáját valló elkötelezettséggel, a Szent Korona-tanhoz és a „szegedi gondolat”-hoz való visszatéréssel egyszerűen megtagadják az ország modernizálásáért, demokratizálásáért, polgárosodásáért és szekularizációjáért csaknem két évtizeden át tartó küzdelmet, amelyet a századforduló éveiben, a liberális jogállam sáncain belül, a magyar tudomány és művészet legkiválóbbjai, a Galilei-kör, a Huszadik Század, a Nyugat és a Társadalomtudományi Társaság, Ady, Bartók és Rippl-Rónai József folytattak, s amelynek egyértelműen pozitív megítélésében 1990 és 2010 között társadalmi konszenzus volt.

*

A jelen esszé célja, hogy az I. világháború centenáriuma alkalmából megjelent újabb kutatási eredményeket felhasználva bemutassa, miként került Magyarország 1918-ra olyan katasztrofális gazdasági helyzetbe, amely még 2019-ben is jelentős befolyással van az ország bel- és külpoli-

tikájára, a szimbolikus politizálásra és a közgondolkodásra. A tanulmány legfőbb új megállapítása az, hogy az 1918-as magyar állapotokra a „bukott állam” (*failed state*) címkét ragasztja. Ez egy modern politikatudományi kategória visszamenőleges alkalmazása, hiszen a *failed state* megnevezést 1992-ben két amerikai elemző használta először, azokat az országokat sorolva ebbe a kategóriába, amelyekben

- a korábban normálisan funkcionáló intézmények váratlanul működésképtelenné válnak,
- a kormányzat elveszti autoritását, képtelen teljesíteni a nemzetközi közösség elvárásait,
- a polgárok egymásnak esnek,
- megszűnik a jog- és vagyónbiztonság, és
- az ország tartósan az erőszak és az anarchia állapotába süllyed.

Mint azt igyekszünk tényekkel alátámasztani, 1918 és 1921 között Magyarországon ilyen állapotok uralkodtak.

E tanulmány másik új mondani-
valója az, hogy az 1989/90-es rendszerváltás egyik fontos tanulságát is visszavetíti az I. világháború időszakára. 1990 után a gazdasági összeomlás brutális következményei a közvélemény jó részének szemében összeolvadtak a rendszerváltás politikai fordulatával. A munkanélküliséget, az inflációt, a társadalmi különbségek növekedését a közvélemény az új rendszer számlájára írta, nem véve tudomást arról, hogy nem a demokrácia és a piacgazdaság váltotta ki a gazdasági gondokat, hanem a régi rendszer gazdasági ellehetetlenülése kényszerítette ki a rendszerváltást. Valami hasonló történt a Horthy-korszakban is:

a politikai elit utólag az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság és a szociáldemokraták által vezetett Peidl-kormány képletesen összevont számlájára írta az ország katonai és politikai összeomlását, illetve Trianont. Úgy tettek, mintha nem tudnák, hogy a Monarchia osztrák és magyar vezetői vitték bele az országot a négy éven át tartó támadó háborúba, és azt a képzetet sugallták a közvéleménynek, hogy az államgépzet otthoni működési zavarai csak a háború után kezdődtek. Valójában a *failed state* állapot jelei a háború első napjától kezdve tapasztalhatók voltak. Ennek lett a következménye 158 ezer katona elvesztése, 65 ezer rokkant, a területvesztés, az állam erőszakszervezeteinek szétesése. Az így kialakult anarchiának lett azután folyománya a további négy éven át tartó forradalmi – és szükségképpen *ellenforradalmi* – erőszak. Ámde akármilyen szörnyű volt is az az anarchia, amelynek egy-egy szakasza vörös- és fehérterror néven rögzült az emlékezetben, az állam csődje végeredményben nem vezetett polgárháborúhoz (mint például Oroszországban, Finnországban vagy Írországban), és az összes halálos áldozat száma biztosan nem volt több négyezernél.

És végül, újszerűnek és fontosnak tartom annak kimondását is, hogy a történelmi Magyarország szétesését a korabeli uralkodó elitek súlyos hibáira kell visszavezetni – ők a felelősek Trianonért. A történészek gyakori szokása, hogy szóhasználatban (és sokszor „lélekben is”) azonosulnak az egykori kormányokkal, a mindenkori magyarországi elittel, és nem tekintik feladatuknak az értékelést, a minősítést. Közgaz-

dászszemmel ez nagyon furcsának tűnik. Egy közgazdász számára az a megszokott, hogy bírálja az aktuális kormány gazdaságpolitikáját, és ugyanezt teszi, ha régmúlt idők kormányairól van szó.

Ideiglenesség és anarchia mindenütt (1916–1922)

A Nagy Háború kitéréséig – ahogy az I. világháborút a kortársak magyarul és a nagy világnyelveken is nevezték – a magyar gazdaság összességében jól teljesített. Az európai átlagnak megfelelően fejlődött, a dualizmus éveitől az egy főre jutó GDP értéke majdnem a duplájára nőtt. Ez a fejlődés valamivel lassabb volt, mint Németországban, de gyorsabb, mint Ausztriában. 1913-ra Magyarország Portugáliával, Görögországgal és Japánnal volt körülbelül egy szinten, ám Ausztria egy főre eső GDP-je több mint kétszerese, Németországé csaknem négyszerese volt a magyarnak. Az államháztartás folyó mérlege az 1890-es évek elején többletet mutatott. A kilencvenes évek második felétől kezdve azonban a fegyverkezési kiadások, a balkáni háborúk megfordították az egyenleget, s ettől kezdve a költségvetés évről évre növekvő deficitet mutatott.

„Magyarország Tisza István lábainál fekszik. (...) Az ország konzervatív (...), s ebből él, ezzel marad felül Tisza István” – írta Ignótyus a Nyugatban 1914-ben, pár nappal a szarajevói merénylet előtt. A mából visszatekintve egyértelmű, hogy ennél is rosszabb volt a helyzet: a nem konzervatív ellenzéki erők (vagyis a teljes politikai és szellemi elit) a legfontosabb kérdésben azonosult Tisza álláspontjával: mélyen

és őszintén elkötelezettjei voltak a „magyar szupremáciának”. Ugyan-
ebben a cikkében Ignotus saját „tör-
ténetiségtől megbántott önzését”
elemezve le is írta: ha választania
kell a „Szegedtől Kassáig és Kani-
zsától Nyíregyházáig” terjedő „kis
Magyarország” vagy az Ausztriához
való hűség között, akkor maga is a
„szenvedélyes habsburgisták” közé
áll. Amikor kitört a háború, minden-
ki lelkesedett érte. A közvélemény –
az ellenzéki közvélemény is! – bevet-
te azt a kormányzati propagandát,
hogy az igazi veszély a cári invázió,
a galíciai harcmezőkön „az európai
kultúremler szabadságharca folyik”
az oroszok ellen.

A parlament működésképtelenné
és tekintélyvesztetté vált. Az ellen-
zék obstrukciója, tiltakozó kivonu-
lásai és botránypolitizálása miatt
a kormány a parlament működé-
sét már az 1910-es évek első felétől
kezdve csak erőszak alkalmazásával
tudta biztosítani. A verekedő, piz-
tollyal lövöldöző képviselők érdemi
felelősségre vonása is elmaradt, s ez
csak tovább erősítette az anarchikus
folyamatokat. A közvéleménynek
fogalma sem volt arról, hogy Tisza
kezdetben, a miniszteri konferenci-
án, majd a császárnak írt levél for-
májában, több okból is ellenezte egy
világháború ultimátummal történő
szándékos kirobbantását, és csak
az osztrák politikusok és a magyar
közvélemény többségének nyomásá-
ra engedett két héttel később. Tisza
világosan látta, hogy abból is baj len-
ne, ha Magyarország győztesen ke-
rülne ki a szerbek elleni háborúból.
Ha ugyanis a Monarchia annektálja
Szerbiát, akkor a Magyar Király-
ságon belül még tovább csökken a
magyar ajkúak részaránya. Mind-

eközben a magyar háborús tábor
szélsőséges hívei arról írtak feljegy-
zéseket Tiszának, hogy miért lehet
és kell Magyarországhoz csatolni a
Balkán-félszigetet, esetleg lengyel
területeket, és miként formálódhat-
na ki a Germán–Turáni Államszö-
vetség.

A Nagy Háború első éveit az ország
közvéleménye jól tűrte: tömeges tiltakozásra nem került sor. Kezdet-
ben az emberek azzal nyugtatgatták
magukat, hogy egy néhány hétig
tartó büntetőexpedícióról van szó
(„Megállj, megállj, kutya Szerbia!”).
S amikor kiderült, hogy nem erről
van szó, az uralkodó elit, a nemesi
arisztokrácia, a dzsentri, de az értel-
miségiek, a középosztály és a legsze-
gényebb rétegek is elfogadták, hogy
ez a háború a magyarság élet-halál
harca, s hogy ebben a kormányt segí-
teni kell, nemcsak elviselni. A *Nép-
szava* is csak egy hónapig állt ellen a
tömeghangulat nyomásának.

De a bomlás jelei két év után már
felismerhetőkké váltak, jóllehet a
kormányzat ezekről nem beszélt, és
mai kifejezéssel élve az ellenzék sem
igyekezett ezt „tematizálni” (és per-
sze működött a cenzúra is), így az
események nem is rögzültek a kol-
lektív történelmi tudatban. Augusz-
tusban kiderült, hogy a Monarchia
hadserege önmagában Erdélyt sem
volt képes megvédeni – a román erők
támadását a német hadsereg verte
vissza. 1916 októberében merénylet
áldozata lett az osztrák miniszter-
elnök, majd novemberben meghalt
Ferenc József is. Nyilván mindettől
nem függetlenül december közepén
a központi hatalmak békeajánlatot
tettek ellenfeleiknek. De ekkor már
késő volt, az öldöklést nem lehetett
leállítani.

A kormányzás ideiglenessége és kiszámíthatatlansága Magyarországon azzal kezdődött, hogy Ferenc József halála után hat hónapos gyász lépett életbe, ám az ebből következő szabályokat sem kellett betartani „a háborús helyzet okozta beszerzési nehézségek miatt”. Pár hónappal a trónra lépés után, 1917 májusában a fiatal uralkodó megvonta bizalmát a nála 26 évvel idősebb Tiszától, akit egyébként sem kedvelt, mert az amúgy dinasztiahű magyar politikus nem volt hajlandó a választójog kiterjesztésére. Így a háború utolsó másfél évében az ország élén kisebbségi kormány állt. Tisza nemcsak a király bizalmát és miniszterelnöki pozícióját veszítette el, de 1918. október 22-én a kormányzó pártot, saját pártját, a Munkapártot is feloszlatta, majd egy héttel később ő javasolta az udvarnak Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezését. Ekkor már Tisza a politizáló közvélemény szemében az ország leggyűlöltebb politikusa volt.

Persze azt, hogy ténylegesen a 21 milliós történeti Magyarország lakosai 1914-ben vagy 1918-ban mit gondoltak, azt akkor nem lehetett tudni, és utólag sem lehet megállapítani. A világháborút megelőzően 1910-ben volt utoljára országgyűlési választás, s ezen is csak a népesség töredéke (6,4 százalék) szavazhatott, közvélemény-kutatások pedig egyáltalán nem voltak. Tisza pártjára 380 ezren szavaztak, míg a megosztott ellenzék ennél többet, 428 ezer szavazatot gyűjtött (400 ezer választójogosult el sem ment szavazni). Tisza tehát a relatív többség jogán nyerte meg a választást. A dualizmus korának politikai intézményrendszerét nemcsak a szavazat nélkül maradt

nemzetiségiek, hanem a szavazati joggal rendelkező magyarok többsége is elutasította. Tisza István parlamenti többsége 1910-ben is csak a lakosság alig két százalékának bizalmán alapult. Az már egy másik probléma, hogy a magyar parlamentben ellenzékben ülő függetlenségpártiak többsége mindvégig foglya volt annak az illúzióknak, hogy az Ausztriától független Magyarország megőrizheti történeti határait.

Száz év távlatából könnyű érzékelni, hogy a Ferenc József halálától a Bethlen-kormány első választási sikeréig eltelt hat évet a kiszámíthatatlanság, az ideiglenesség és az anarchia jellemezte. Többször változott az államforma, több alkotmány is született, az országot egy fiatal király, egy helytartó, két kormányzó, egy ideiglenes államfő és tizennégy miniszterelnök irányította, vagy legalábbis próbálta irányítani. Közülük kettő – a Tanácsköztársaság idején – az ún. ellenforradalmi kormány kinevezettje volt, vagyis hivatalosan sohasem voltak az ország egészének vezetői. 1918-ban az ország négy, 1919-ben kilenc pénzügyminisztert fogyasztott el; a hadügyminiszteri bársonyszékben 1918-ban és 1919-ben tizenhat miniszter ült. Volt öt katonai puccs is – ebből egy sikerült, a másik négy hamvába holt. Puccszerű esemény volt – bár viszonylag minimális fegyveres erőszakkal járt – a Károlyi-rendszer megdöntése, vagyis a Tanácsköztársaság kikiáltása is, amikor a szociáldemokraták a kormány és Károlyi háta mögött megegyeztek a börtönben fogva tartott kommunista párt vezetőivel a hatalom átvételéről és Károlyi lemondatásáról. 1918 végén, a királyság intézményének összeomlása

után, a Magyar Királyság egymástól távol eső területein is egymást követték a köztársasági megmozdulások. Legalább tizenöt esetben valamilyen, nevében a „köztársaság” megjelölést viselő államalakulat is létrejött – több esetben is a budapesti kormányok nyílt vagy titkolt támogatásával.

Mindeközben volt egy olyan döntő fontosságú tizenkét hónap – 1918 novemberétől 1919 november végéig –, amikor a győztes nagyhatalmak szövetsége, az antant egyik magyar kormányt sem ismerte el legitimnek. Az antanthatalmak és a Magyarországtól való függetlenségre vágyó nemzeti politikusok szemében a különféle államvezetői pozíciókban egymást váltó magyar politikusok egyaránt a történeti Magyarország bukott rendszerének képviselői voltak – akár Tisza Istvánnak, Jászi Oszkárnak, Károlyi Mihálynak, Kun Bélának, Peidl Gyulának vagy Horthy Miklósnak hívták az illetőt. Aik szívük szerint egyetlen akácfát sem lettek volna hajlandók átengedni a szomszéd országoknak, amikor a magyarországi nemzeti kisebbségek „anyaországai” éppen államalapításra készültek, azokkal a győztes hatalmak nem voltak hajlandók érdemben tárgyalni – majdnem teljesen függetlenül attól, hogy ezek a politikusok önmagukat antantbarátoknak vagy az antanthatalmak esküdt ellenfelének mondták és mutatták. Tegyük hozzá: minél inkább igyekeztek a hazai politikai erők összefogni a „magyar szupremácia” fenntartásáért, az „integer Magyarországgért” (például 1918 végén, amikor Károlyi Mihály egyszerre próbált magyar arisztokraták, a katolikus klérus és baloldali, liberális, internacionalis-

ta, politikusok és világpolgár feministák segítségével külföldi támogatást keresni), annál inkább egy kalap alá vették őket Londonban és Párizsban, illetve Prágában, Belgrádban vagy Bukarestben.

A gazdaság militarizálása (1912–1918)

Az 52 milliós Monarchia vezetői nem világháborúra, hanem pár hetes világháborúra készültek a lényegesen kisebb katonai potenciállal rendelkező Szerbia ellen, ezért nem is számoltak jelentős gazdasági terhekkkel. Súlyosbította a gondokat, hogy – mint említettük – a magyar költségvetés már a háború előtti években is deficit volt. A mára méltánytalanul elfelejtett Teleszky János, aki 1912 és 1917 között töltötte be a pénzügyminiszteri funkciót – vagyis gyakorlatilag a háború teljes időtartama alatt posztján maradt! –, monografikus igényű, 436 oldalas, *A magyar állam pénzügyei a világháború alatt* című, 1927-ben megjelent munkájában ezt a lesújtó értékelést adta az 1914-es kiinduló állapotról: „Magyarországnak, de Ausztriának, illetve az egész Osztrák–Magyar Monarchiának a háborúra való pénzügyi és gazdasági felkészültsége a háború kitörésekor, illetve azt közvetlenül megelőzőleg jóformán a semmivel volt egyenlő.” Ám ugyanó, még a háború második évében is másképpen beszélt: „Olyan élethalálharc előtt állunk, amely erőnknek minden téren való megfeszítését teszi mindannyiunk kötelességévé, s különösen pénzügyi szempontok nem lehetnek irányadók a tekintetben, hogy a háborút tovább ne vigyük.”

Popovics Sándor, aki 1909–1918 között az Osztrák–Magyar Bank,

vagyis a közös jegybank kormányzója volt, 1913 áprilisában azonos tartalmú levélben fordult az osztrák és a magyar pénzügyminiszterhez. Ebben kifejtette, hogy „a monarchiának egy európai háborúja, még akkor is, ha ez politikai sikerekkel jár, alkalmas nemcsak a mai nemzedék, hanem a jövő nemzedékek munkájának kockára tételére is. [...] [A] a monarchia már a mozgósítási parancs kiadásának pillanatában, még az első lövés eldőrdülése előtt kénytelen volna a pénz fennálló jogrendjének lerombolásához, tehát olyan intézkedéshez nyúlni, amely más kultúrállamokban csak későbbi stádiumokban és mindenestre csak katasztrófák hatása alatt került – ha egyáltalán került – alkalmazásba.” Mindehhez pedig hozzátette: a gyenge lábakon álló pénzügyek ténye az antanthatalmak számára is ismeretes, és ezért abból fognak kiindulni, hogy a Monarchia egy európai háború esetén biztosan nem tud nyerni.

Valószínűleg nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy a háborúba való belépést végül elfogadó miniszterelnök, Tisza István és a rangban utána következő vezetők – a már név szerint említett Teleszky, Popovics és minisztertársaik – végső soron csak a német hadsereg és a német gazdaság erejében bízhattak. Megdöbbentő tény, hogy Tisza 1914 nyarán Budapesten és Bécsben folytatott tárgyalásain az a kérdés fel sem merült, hogy miből fogják a háborút finanszírozni. Mintha mindenki elfelejtette volna a 17. századi osztrák császári hadvezér, Ronaldo Montecuccoli mondását, amely szerint a háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz és pénz.

Ez az önmagában is katasztrófális 1914-es kiinduló helyzet oda veze-

tett, hogy a hadikiadásokat kölcsönökből kellett finanszírozni. Ezért nem sokkal a háború kitörése után mind Ausztriában, mind Magyarországon felfüggesztették azt a szabályt, hogy a költségvetés nem vehet fel hitelt a (közös) jegybanktól, vagyis beindult az inflációs finanszírozás gépezete, és megszűnt a korona konvertibilitása. 1915 és 1921 között költségvetés sem készült, a kormány mindig utólagos felhatalmazással „törvényesítette” kiadásait.

A lejárat nélküli, tízévenként meghosszabbítható, garantált 6 százalékos kamatot hozó, adó- és illetékmentesen birtokolható hadikölcsönkötvényeket akár hitelből is jegyezhetette a lakosság. A legkisebb címlet 50 korona volt, ami 1914-ben egy öttagú munkáscsalád két és fél havi élelmiszerköltségének felelt meg. Fedezetként még az egyébként mobilizálhatatlan hitbizományi vagyonokat is igénybe lehetett venni. Sokan még a házukat is eladták, mert az ígért feltételek mellett a kötvényvásárlás nagyon jó üzletnek látszott. A 6 százalékos feletti kamat a korábbi évtizedekben megszokott betéti kamatszint kétszere volt. Ezzel együtt is tény, hogy a hadikölcsönök közel kétharmadát az igazi nagybefektetők (a 10 ezer korona felett jegyzők) vásárolták fel. Ez a költségvetési szempontból nyilvánvalóan teljesen felelőtlen (mert visszafizethetetlen) finanszírozási konstrukció rövid távon sikeres volt. Maga a pénzügyminiszter is meglepve fogadta, hogy a magyar háztartások, amelyek korábban soha nem vásároltak jelentős tételben állampapírt, milyen lelkesedést tanúsítottak. Mint utólag kiderült, ebben szerepet játszott az akkortájt robbanásszerűen fejlődő sajtó is, amelynek a kor-

mányzat előre garantált, 5 ezrelékes sikerdíjat fizetett a kötvénykibocsátások népszerűsítéséért. Részt vettek a kampányban az egyházak és a társadalmi szervezetek is.

Mindehhez persze nem volt elegendő a kormányzati propaganda, azonnali hangulatjavító intézkedések is kellettek. Így például már a háború legelső hónapjában, 1914 augusztusában a bevonuló katonák, ha bérlakásban éltek, automatikusan lakbér-moratóriumot kaptak, vagyis nem kellett kifizetniük az éppen akkor aktuálissá váló negyedéves lakbért. Volt hitelmoratórium is, vagyis a bevonultak családjait mentesítették a hitelek törlesztése alól. Másfelől viszont a kormány szabad kezet kapott a munkakényszer elrendelésére, a termelés és a munkások katonai felügyeletére, a kötelező termelési előírások, az állami árszabályozás alkalmazására stb. A háború végén kilencszáz üzem állt katonai irányítás alatt. Felfüggesztették a vasárnapi munkaszünetet, a szakmák zömében a heti munkaórák számát heti 60–72 órára emelték. Kiepült a központi anyaggazdálkodás intézményrendszere, létrejöttek az egy-egy termék, anyag termelését és elosztását szabályozó központok. Ezek az új intézmények egy kaptafára készült társaságneveket viseltek: A Magyar Szentkorona Országainak Fém (illetve gyapjú, bor stb.) Központja Rt. Volt ilyen szervezet a mezőgazdaságban is, a Haditermény Rt. nevet viselte. A háború végéig 39 központ és 38 hatósági, illetve hatósági jellegű bizottság működött. Miközben az ipari árak korlátozására a háború végéig nem került sor, a mezőgazdaságban már 1915-től kezdve elterjedt volt a hatósági

ármaximálás és a beszolgáltatás. 1915-től az alapvető élelmiszerek egyre bővülő körét jegyre adták, ami szükségszerűen együtt járt a fekete piacok megjelenésével, a cserekereskedelemmel, a „batyuzással”, az életszerűtlen jegyhasználati szabályok megkerülésével, az árdrágítással, az élelmiszer-hamisítással. Az élelmiszer-ellátás tehát rossz volt, de nem katasztrofális. Mindeközben Ausztriában 1917 második felétől kezdve mindennapos volt az éhezés.

1916–17 folyamán rendeletben szabályozták a különböző fémtárgyak, háztartási és konyhafelszerelési fémeszközök, pálinkafőző rézüstök, nyers- és hulladékfémek, fémötvözetek, ipari fémanyagok, csővezetékek kötelező hatósági bejelentését és hadicélokra való felhasználását. „Rézmozsarát vasmozsarért!” akció indult, s elkezdtek a lakosság használatában lévő réztárgyak összegyűjtését. A nagyobb mennyiségű fémanyagokat, rezet, nikkelt, ólmot a hadsereg térítés fejében rekvirálhatta, míg a kevesebb fémet tartalmazó tárgyak esetében felkérték a lakosságot, hogy akinek nélkülözhető rézedénye és más értékes fémtárgya van, ajánlja fel a haza javára. A réz kinyerése érdekében sok állami épület, templom és kastély réztetejét és villámhárítóját leszerelték, s a réztetőket kicserélték más anyagra. 1917 végén intézkedési terv született a vörösrézből és bronzból készült budapesti köztéri szobrok összegyűjtésére és hadicélokra való felhasználására.

Más területeken is nagy volt a hiány. Az influenzajárvány idején, 1918–19 fordulóján Budapesten éjszakánként el kellett zárni a vizet, mert a kutak nem bírták a terhelést.

A temetők sem bírták a megnövekedett forgalmat – a temetkezési díjak a korábbi évekhez képest a többszörösükre nőttek. Többször, még 1919 novemberében is áramkorlátozó rendelkezéseket kellett életbe léptetni: egy lakószobában legfeljebb egy 60 wattos izzót volt szabad használni, és három helyiségnél többen egyszerre nem éghetett lámpa, fűteni sem volt szabad több mint három szobában, a vendéglátóhelyeket tizenegykor be kellett zárni, stb. Nagy baj volt a vasúti közlekedéssel is. Bár a közemlékezetből kihullott, vasúttörténeti tény, hogy 1916. november 30-án, a Ferenc József császár bécsi temetéséről hazatérő magyar delegációk vonata összeütközött egy gráci személyvonattal, hetvenkét ember meghalt, száznolcvan megsebesültek. Ez volt minden idők legsúlyosabb magyarországi vasúti balesete.

A hadigazdálkodás anomáliáit természetesen Tisza is pontosan látta, ezt nem is rejtette véka alá. 1917 elején a parlamentben vonta meg a háború gazdasági hatásainak mérlegét. Ilyeneket mondott: „a világháború kényszerűen oda vezetett, hogy kénytelenek voltunk megvalósítani [...] számos olyan dolgot, ami az úgynevezett állami szocialisztikus teóriák következménye volt. De ez után a gyakorlati kipróbálás után valóban nem hiszem, hogy legyen még egy ember a világon, aki ezeknek az intézményeknek fenntartását és továbbfejlesztését óhajtja.” Más szóval maga Tisza sem védelmezte saját politikájának alapjait, hanem inkább érveket szállított politikai ellenfeleinek. Ezt az ellentmondást a miniszterelnök vagy nem látta, vagy nem tartotta fontosnak.

A kezelhetetlen problémák sorát növelte az 1918 nyarán Magyarországot is elérő influenza-világjárvány (korabeli, hivatalos elnevezéssel spanyolbetegség vagy spanyolnátha). 1918 őszén az ország területén több százezer katona (magyar, német, orosz) vonatozott-masírozott keresztül, akadálytalanul terjesztve a gyilkos kórt a polgári lakosság körében. Nemcsak a járvány, de a járvány elleni óvintézkedések is rombolták a közhatalom tekintélyét. Bezárták az oktatási intézményeket, villamosra a spanyolnáthában szenvedő betegek nem szállhattak fel. Ellenkezést váltott ki a kávéházak és mozik bezárása, az éttermek nyitvatartásának korlátozása is. A fővárosban a járvány egybeesett az őszirózsás forradalom eseményeivel. A tüntetések sikerét elősegítette, hogy a járvány legyengítette a rendőrség állományát is, míg a frontról hazatérő magyar katonaságot a kormányzat részint a fertőzés veszélye miatt sem merte bevetni a közrend védelmében. A járvány intenzitását mindez nem csökkentette, ezért a Károlyi-kormány első intézkedése az volt, hogy eltörölte a hatástalan korlátozásokat. A kormány és az ország nagy szerencséjére az erős téli hideg miatt a tömeges járvány 1919 elején magától véget ért, és 1920-ban már csak a korábbi évtizedek átlagában követelt halálos áldozatokat.

A háború négy éve során a sajtóban és a politikai közéletben sokan követelték a hadiszállítók vagyonának elkobzását, miután az ezzel kapcsolatos vélt vagy valós korrupciós üzletek 1915-től több esetben is nyilvánosságra kerültek. Az egyik hadiszállítói botrány 1917 tavaszán Odescalchi Jenő Zoárd herceg öngyilkossága mi-

att kapott nagy figyelmet, már csak azért is, mert a herceg Tisza István unokatestvére volt. Nagy közfelháborodást keltett, amikor a lapok 1915 elején megírták, hogy sokezernyi bakancsot bőr helyett papírtalppal gyártottak, és azt szállították ki a frontra, a katonák ruházatát pedig olyan vékony posztóból varrták, amely legfeljebb női divatruhák készítésére lett volna alkalmas – a fronton csak megfagyni lehetett bennük.

Általánosságban feltételezhető, hogy a két és fél milliós kisgazda népeiségtől a nagybirtokosokig mindenki jól járt, aki kellő mennyiségben tudott élelmiszert, takarmányt termelni, és nyilvánvalóan jól jártak a hadsereg számára fegyvert, lőszer, ruházatot előállító vállalatok is. Jól jártak a hadsereg szempontjából fontos üzemekben foglalkoztatható férfiak, mert a munkaerőhiány miatt emelkedtek a bérek. A fegyvergyári munkásoknak fél kilóval több kenyér járt naponta, mint mindenki másnak. 1917-ben egy húsipari mun-

kás többet keresett egy hét alatt, mint egy sok évtizede dolgozó tisztviselő egy hónap alatt. A bányászok, szakmunkások és szakszervezeti vezetők 1918-ban már egyáltalán nem kerültek az arcvonalba, a nagygazdákat a frontról hazaengedték szabadságra, olykor fel is mentették őket a katonai szolgálat alól. A fővárosi katonai hivatalban – legalábbis egy nyilvánosságra került esetben – pénzért árulták a frontszolgálatra való alkalmatlanságot igazoló papírokat. A közvélemény jelentékeny része azonban úgy gondolta, hogy a háborús konjunktúra fő nyertesei a zsidók voltak. Ezt sugallta a média jelentős része is.

Biztosan rosszul jártak viszont a bankok és általában a pénzintézetek, mert a kontrollálatlan infláció elértéktelenítette az adósságokat, a bankok alaptőkéjét, a kamatokkal pedig ezt nem lehetett követni. A bankok helyzetét tovább rontotta a hitelmoratórium, amelyről már volt szó. A háború kitörésekor – Bécs

Az. I. világháború gazdasági nyertesei és vesztesei társadalmi csoportok és intézmények szerint

Nyertesek	Vesztesek
Nagybirtokosság (kb. 9 ezer család)	4 millió föld nélküli mezőgazdasági munkás és gazdasági cseléd
2,5 millió kisgazda népesség	3,5 millió kis- és törpebirtokos (15 hold alattiak)
Ipari hadiszállító cégek	Bankok és pénzintézetek
Nagyvárosi, nagyipari munkásság, szakszervezeti vezetők	Bérháztulajdonosok
A hadsereg beszerzéssel foglalkozó korrump tisztjei	Köztisztviselők

Megjegyzés: A századfordulón készült statisztikák szerint 1859 család rendelkezett 1000 holdat meghaladó birtokkal, további 7190 családnak pedig 200 és 1000 hold között volt a birtoka. Ez a 9 ezer család birtokolta a földterület 44 százalékát, és ők adták a főrendiház tagjainak háromnegyedét, a képviselők egyötödét.

mintájára – 1914. július 27-én elrendelték az értéktőzsde bezárását Pesten is. Eredetileg csak három napról volt szó, de a börze működése a háború idején teljesen soha sem állt helyre. Mint említettük, rosszul jártak a lakásbérbeadással foglalkozó háziurak is.

Két hét alatt szétesik a Monarchia

Miután 1918 márciusában Németország megalázó békekötésre tudta kényszeríteni Oroszországot, megszűnt a keleti front. Ezért nem volt teljesen irreális az a feltételezés, hogy egy döntő erejű nyugati offenzívával Németország megnyerheti a háborút. Csakhogy 1918. április 6-án az Egyesült Államok belépett a háborúba, s ezzel minden megváltozott. Ennek ellenére május 12-én a Monarchia uralkodója és Magyarország királya II. Vilmos német császár és a tényleges hatalmat gyakorló német tábornokok – Hindenburg és Luddendorf – előtt aláírt egy katonai konvenciót, amiben *de facto* német főparancsnokság alá helyezte a k. u. k. közös hadsereget. Ezen túlmenően tárgyalás kezdődött a háború utáni időszak gazdasági kereteiről is, ennek lényege egy Közép-Európát átfogó vámunió lett volna. Ez volt az ún. *Mitteleuropa*-terv, amelyen a németek már 1915 óta javában dolgoztak, s amelynek alapján az antanthatalmak nem ok nélkül gondolták azt, hogy Magyarország a német hatalmi törekvések kiszolgálója lesz. A terv kockázatait a teljes magyar politikai elit is átlátta: tiltakozott ellene Károlyi, Apponyi és Tisza is. A baloldal viszont megosztott volt: Kunfi Zsigmond, Varga Jenő és más

szocialisták ellenezték, Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Ignotus és az olyan radikálisok, mint Ady Endre és Szende Pál, mellette foglaltak állást.

Bár júniusban a Monarchia csapatai súlyos veszteséget szenvedtek az olasz fronton, a magyar kormány még szeptemberben is úgy gondolta, hogy a háborút meg lehet nyerni, és azt tervezte, hogy Magyarországhoz fogják csatolni Boszniát. Már kész volt az új címer. Október 17-én a képviselőházban – Károlyi két nappal korábbi felszólalására válaszul – Tisza István elismerte, hogy „ezt a háborút elvesztettük”. A többes szám első személy használata is sokatmondó volt, hiszen Károlyi említett beszédében egyértelműen az ország vezetőit tette felelőssé a vereséért. De ami ennél jóval kevésbé ismert megfogalmazás, Tisza azt is mondta, hogy „ennek folytán keresnünk kell a békét oly feltételek mellett, amelyeket ilyen viszonyok között ellenségeink elfogadnak”. A feszültségek enyhítése érdekében a királynak egy ötlete volt: „hűséges magyar alattvalóit” háromhetesre tervezett országjárással biztosítsa királyi gondoskodásáról. Csak Debrecenig jutott, onnan ment vissza gyorsan Bécsbe, merthogy ott még nagyobb volt a baj: 21-én megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés, és ezzel *de facto* létrejött egy új államalakulat, a köztársasági formát felvevő Német-Ausztria. A horvátok ugyanezen a napon, a csehszlovákok október 28-án, a jugoszlávok október 29-én proklamálták függetlenségüket és nemzeti egységüket.

(A tanulmány második, befejező részét májusi számunkban közöljük. – A szerk.)